

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано стан початкової освіти на початку ХХ століття, висвітлено ставлення держави до освіти простого народу, розглянуто погляди й думки вчителів, керівників і діячів народної освіти щодо мети народної школи та необхідності запровадження загальної початкової освіти. Крім того, наведено статистичні дані щодо грамотності населення деяких губерній Російської імперії та зарубіжних країн, а також щодо кількості народних шкіл та учнів, що відвідували початкову школу.

Демократичні процеси та реформування соціальної сфери життя України вимагають докорінних змін у системі освіти. Досягти успіху допоможе вивчення, творче осмислення та використання кращих традицій української освіти з метою поєднання досвіду минулого з досягненнями сучасної педагогічної думки. Це й визначає актуальність даної статті.

Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить про те, що цей напрям дослідження залишається ще недостатньо розробленим особливо в історичному ракурсі. Обрана тема знайшла часткове висвітлення у працях радянських і сучасних науковців, які досліджували державну політику в галузі народної освіти (Е. Дніпров, Д. Латишина, М. Левківський, О. Ососков, А. Піскунов, Н. Побірченко, О. Сухомлинська), суспільно-політичний рух учителів (В. Борисенко і Г. Непорожня), регіональні особливості освітніх процесів (Л. Дровозюк, Л. Корж, В. Курило, В. Подов).

Мета статті полягає в узагальненні статистичних даних, історичних документів, які представляють особливості процесу запровадження загальної початкової освіти на початку ХХ століття.

Завдання публікації: охарактеризувати стан початкової освіти на початку ХХ століття; висвітлити ставлення держави до освіти простого народу, розглянути різні погляди й думки вчителів, керівників і діячів народної освіти щодо мети народної школи та запровадження загальної початкової освіти, які існували в той час у суспільстві.

Запровадження загального початкового навчання було важливим завданням початку ХХ століття. На той час загальне початкове навчання давно вже стало реальністю в більшості європейських країн. Наприклад, у Німеччині неписьменних юнаків нараховувалося всього 0,03%, у Франції – 4,3%, у Росії – 32,3% [1: 31].

Перепис призовників 1904 р. засвідчив, що найменше письменних у європейській частині Росії було серед українців – 22-38%, тоді як, наприклад, у Ярославській губернії – 87%, Московській – 86% [2: 54, 59].

Питання обов'язкової початкової освіти піднімалося ще у другій половині ХІХ століття під час суспільно-політичного руху 60-х років. Першими цю проблему порушили земства, зокрема Костянтиноградське земство на Полтавщині ще в 70-х роках виносило ухвали щодо запровадження в повітах обов'язкового загального навчання [3: 351]. Натомість більшість доречно вважали, що в першу чергу необхідно збудувати достатню кількість просторих шкільних приміщень, забезпечити їх усім потрібним, підготувати вчителів та створити умови для їхньої нормальної праці. Проте ці пропозиції, в основному, носили теоретичний характер. Реальні спроби вирішити це питання практично почалися у 90-х роках ХІХ століття, коли суспільна думка була підготовлена до вирішення цієї проблеми.

Це питання жваво обговорювалося на сторінках періодичної та педагогічної преси, у Комітеті грамотності, шкільних комісіях. Московський Комітет грамотності склав і надіслав спеціальну програму з метою зібрання відомостей щодо загальної освіти. На 28 запитань програми давали відповіді директори та інспектори народних училищ, голови шкільних рад, голови земських управ, предводителі дворянства, штатні наглядачі, котрі завідували в повітах навчальною частиною, вчителі та законовчителі народних шкіл. За загальними даними, 47% (майже половина) відповідачів складали особи, які керували справою народної освіти у повітах; 35% (більше третини) – особи, які безпосередньо займалися навчальною діяльністю на місцях; 10% – члени земських управ, попечителі шкіл, земські начальники; лише 7% склали приватні особи (поміщики, статисти, селяни та ін.) [4: 120].

Таким чином, 82% відповідачів – це особи безумовно компетентні у даній сфері, тому що безпосередньо займаються справою шкільної освіти. У своїх відповідях на запитання щодо обов'язкового навчання близько 12% відповідачів дали стверджувальну відповідь, деякі додали: "навіть за існуючої кількості шкіл". Більшість опитаних (75%) відповідали з побіжними зауваженнями: "поки що неможливо через віддаленість шкіл чи брак коштів у земств" або "можливо за умови збільшення шкіл в три-чотири рази та за сприяння уряду". Понад 13% запевняли у неможливості запровадження загального обов'язкового навчання, тому що "не слід нікого змушувати вчитися", "ще немає усвідомлення потреби у навчанні", а частіше – "через економічне становище населення, навіть за умови збільшення кількості шкіл" [4: 120-121].

Отже, 87% опитаних вважали, що запровадження обов'язкового навчання можливе лише за умови загальнодоступності навчання, тобто при збільшенні числа шкіл. На питання, чи є доцільним запровадження обов'язкового навчання, 57% відповіли "так", а 43% – "ні" [4: 121].

Інспектор народних училищ Полтавської губернії, наприклад, вважав, що якщо відкрити "достатню кількість шкіл, навчання само по собі стане загальним і не буде необхідності робити його обов'язковим" [4: 122]. Один із законовчителів сказав, що "обов'язкове навчання більш доцільне ніж необов'язкове, оскільки воно зрівняє селян, поміж них не буде привілейованих лише тому, що вони письменні" [4: 123].

Інспектор народних училищ Чернігівської губернії висловився за те, щоб прагнути не обов'язкової, а добровільної загальної освіти [4: 131].

У постановах багатьох земств ніби навмисно вираз "обов'язкове навчання" замінюється на "загальне навчання", тим самим підкреслено думку, що з одного боку, навчання не повинно бути примусовим, а з іншого – для вирішення проблеми справжньої освіти народу самої лише школи і початкового навчання замало, потрібні ще бібліотеки, народні читання, тощо [5: 143].

Інспектор народних училищ зауважив, що необхідна допомога держави, адже земство не зможе утримувати всі школи. Земство має дбати про приміщення, опалення, книги, підручники, вчителів, а державна казна повинна сплачувати платню вчителям.

Шкільно-статистичні дослідження показали, що для запровадження обов'язкової загальної освіти катастрофічно не вистачало коштів, шкіл, учителів.

Так, наприклад, лише менше половини дітей шкільного віку Волинської, Київської та Подільської губерній навчалися у школі (від 40,1 до 45,6 відсотків усіх дітей шкільного віку). У Катеринославській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях ця кількість коливалася від 56,7 до 67,8 відсотків [6: II-VII].

Самі народні вчителі відзначали, що кількість шкіл не сягала тієї цифри, яка могла би забезпечити загальнодоступність навчання. Так, у "Записці, складеній у Петербурзі народними вчителями та діячами народної освіти 12 березня 1905" йшлося про те, що уряд навмисно перешкоджав поширенню та підвищенню освіти серед народу, підтримував неuczтво як опору свого існування. З двохмільярдного бюджету на народну освіту уряд виділяв не більше однієї соті частини, до того ж "значна доля і цього жалюгідного асигнування йде на церковнопарафіяльні школи, запровадженням яких переслідується мета затримати ріст народної освіти і краще пристосувати виховання і навчання до корисливих намірів уряду" [7: 54].

Влада виправдовувалася: мовляв, селяни не бажають вчити своїх дітей. Натомість дослідження земського діяча І. Боголепова довели, що тільки 12% селян не бачили потреби в школі [8: 63]. На підтвердження сказаному наведено відомості про відмову в прийомі до школи через відсутність місць в окремих шкільних округах. Зокрема, 1907 року в Київському учбовому окрузі не прийняли до школи 21,9% охочих, у Харківському – 14,9%, в Одеському – 21,9% [9: 259].

Але, не зважаючи на труднощі та за підтримки земства будувалися нові школи. Так, наприклад, у Вінницькому повіті до початку першої світової війни було відкрито 36 шкіл, у Проскурівському – 24, у Гайсинському – 21. Загалом протягом 1912-1914 рр. у Подільській губернії було споруджено шкільних приміщень на 25000 учнів [1: 36].

Тривалий час складною проблемою було залучення до навчання дівчаток. Запроваджуючи загальне початкове навчання цю проблему необхідно було вирішити. Суспільні та громадські діячі, прогресивні педагоги кінця XIX – початку XX століття неодноразово порушували питання жіночої освіти. Незважаючи на те, що після реформ жіноча освіта розвивалася досить швидко (з 1856 по 1896 р. кількість дівчаток, що навчалися у початковій школі збільшилась у 22 рази), багато проблем жіночої освіти не були вирішені. Зокрема, кількість дівчаток у нижчих народних школах була у 5 разів меншою, ніж хлопчиків [10: 32]. Прогресивні земства проводили активну роботу щодо збільшення числа дівчат серед кількості учнів. За даними Є. Дніпрова, у 1896 році в різних типах початкових шкіл відомства Міністерства народної освіти, дівчат навчалось у 4,6 рази більше, ніж у церковнопарафіяльних школах [10: 32].

Запровадження обов'язкової початкової освіти потребувало також збільшення кількості підготовлених учителів, яких не вистачало. Так, наприклад, забезпеченість шкіл учителями в Київському учбовому окрузі становила лише 13% [11: 219].

На думку О. Антосюка, найкраще підготовленими до роботи в сільській школі вважалися народні вчителі, які закінчили вчительські семінарії. Збільшення кількості осіб зі спеціальною учительською освітою дало б можливість швидше вирішити питання про запровадження загальної початкової освіти та підняти справу народної освіти на належний рівень, оскільки тоді б до школи на його думку, потрапляло менше "сурогату вчителів", які отримали звання вчителя лише шляхом складання спеціального іспиту [12: 131].

До кінця століття не було ясності і в питанні про цілі та завдання народної школи. Стаття М. Феліксова "Что такое начальная народная школа?", вміщена у журналі "Русская школа" за 1895 рік, свідчить, що на той час існувало кілька різних думок щодо того, якою має бути початкова школа. Дехто вважав, що початкова школа має бути школою грамоти, оскільки потреби селянина обмежуються лише читанням і підписуванням ділових документів, наприклад, розписок, записів витрат та прибутків, тощо. Тому будь-яка письменна селянка або відставний письменний солдат можуть навчати інших грамоти: народ потребує грамоти, а не освіти [13: 189]. Інші – розглядали початкову школу як розповсюджувача сільськогосподарських чи ремісничих умінь і навичок, адже, на їхню думку, школа повинна бути професійно-ремісничим училищем, готувати землеробів, теслярів, шевців та ін., тобто передусім навчати своїх вихованців професії. Проти цих ідей виступив автор статті "Что такое начальная народная школа". Він пише, що початкова народна школа – *"це перша загальноосвітня навчально-виховна установа, до того ж установа необхідна"*. Тому вона повинна бути загальною. Вона має назву *народної* через те, що призначена для *всього народу*, – *для всіх*. Отже, вона повинна бути загальною та однаковою для всіх. Така школа називається *початковою* тому, що "покликана давати дітям елементи розумового та морально-суспільного виховання; вона служить першими дверима до царства істини та людського блага. *Це необхідна, перша, загальна, однакова для всіх, християнські гуманна школа, а тому вона повинна бути кращою за всі школи"* [13: 197-198].

Відомий педагог П. Каптерев у своїй статті "Национальность и наука в организации народной школы" зазначав, що визначення курсу народної школи та чого в ній навчати повинно залежати від народу, адже на неї впливає не лише національна приналежність народу, а й специфічні, індивідуальні риси кожної місцевості. Має бути зв'язок між школою й життям, а всі школи не повинні підганятися штучно під один тип [14: 108].

На думку відомого педагога Д. Тихомирова, "нижча освіта повинна бути поголовною та обов'язковою, оскільки неосвічений член родини, суспільства, держави та народу може бути і неодмінно буде збитковим і навіть шкідливим і для сім'ї, і для суспільства, і для держави, і для всього народу" [15: 492].

Певні труднощі виникали й через те, що народна школа на початку XX століття підпорядковувалася різним міністерствам та відомствам, зокрема Міністерству народної освіти, Св. Синоду та земству, кожне з яких намагалося керувати діяльністю народної школи.

Проблема запровадження обов'язкової початкової освіти обговорювалась на засіданнях Державної Думи, з'їздах з питань народної освіти, на сторінках періодичної преси, педагогічних журналів. Думки щодо цієї проблеми розділилися. Дехто вважав, що затвердження закону про обов'язкову початкову освіту не вплине суттєво на освітній рівень у країні, адже все ще не було достатньої кількості народних шкіл, до того ж селяни, не маючи змоги купувати дітям одяг, взуття, підручники, приладдя для навчання, не відправляли їх до школи.

Актуальною залишалася також проблема національної школи, викладання в якій велося б рідною українською мовою.

У 1902 році при Міністерстві народної освіти була заснована спеціальна комісія з розробки нового "Положення про початкові народні училища", а у 1903 році представник міністерства В. Фармаковський розробив проект запровадження загальної освіти в Росії. Проект передбачав усунення земств від керівництва шкільною справою на місцях, залишаючи право завідування вже існуючими школами. Нові школи повинні були знаходитись у віданні Міністерства народної освіти. Земства, педагогічна преса та громадські просвітницькі товариства критикували проект В. Фармаковського, здійсненню якого невдовзі завадила війна з Японією [10: 30].

Після революційних подій 1905-1907 рр. законопроект про запровадження загального навчання був винесений Міністерством народної освіти на розгляд II Державної Думи. Основні положення його були наступні: всі діти (хлопці і дівчата) у віці 8-11 років повинні пройти курс 4-річної школи; одна школа повинна бути не більше як на три версти; кількість учнів на одного вчителя не повинна перевищувати 50; вчитель повинен мати встановлену законом освіту; загальне навчання повинно бути запроваджене протягом 10 років; навчання в школі – безкоштовне; організація та управління народними школами покладаються на органи місцевого самоврядування під керівництвом Міністерства народної освіти [3: 427].

Хоча уряд розпустив II Державну Думу і вона не встигла розглянути законопроект, Міністерство народної освіти почало здійснювати свій законопроект і надавати фінансову допомогу земствам для його виконання [3: 427].

1907 року петербурзьке товариство "Ліга Освіти", на чолі з відомим освітнім діячем Г. Фальборком, створило свій проект загального навчання. За цим проектом у Росії необхідно було відкрити 154088 шкіл першого ступеня (4-річні школи для дітей 8-11 років), 17390 шкіл другого ступеня (для однієї п'ятої частини дітей 12-15 років) та 2114 шкіл третього ступеня (для однієї дванадцятої частини дітей 16-18 років) [3: 427]. Міністерство народної освіти визначило загальну вартість запровадження загальної освіти у 103 мільйони карбованців на 1907 рік та у 132 мільйони на 1914 рік. Таким чином планувалося здійснити поступове запровадження загальної освіти до 1921 року [11: 217].

1911 року III Державна Дума з усіх проектів щодо запровадження загального навчання ухвалила законопроект Міністерства народної освіти 1907 року, проте він був відхилений Державною Радою. Наступний проект був внесений до Державної Думи 27 серпня 1916 року міністром освіти графом П. Ігнатьєвим. Згідно з цим проектом школа повинна бути національною; самодостатньою, тобто давати загальну освіту; семирічною і складатися з двох ступенів: першого – з трирічним і другого – з чотирирічним курсом навчання [15: 570]. Цей проект Дума не встигла розглянути через революцію.

На Першому Всеросійському з'їзді з народної освіти, що проходив з 22 грудня 1913 року по 3 січня 1914 року у С.-Петербурзі, зазначалося, що до плану здійснення загальної освіти як його основна частина повинен бути включений закон про початкову школу, її завдання, програми та органи завідування початковою освітою [17: 7].

Хоча уряд визнавав необхідність запровадження загальної початкової освіти, ця ідея непокоїла його. Як зазначає Б. Тебів, система освіти повинна була бути "своєрідним консервантом" суспільних відносин, що склалися, гарантувати політичну і соціальну стабільність державного устрою [18: 13].

Отже, початкова освіта на початку XX століття так і не стала загальною, обов'язковою, загальнодоступною та національною. Запровадження загального початкового навчання здійснювалося переважно силами земств. З цією метою вони відкривали нові школи у такій кількості, щоб усі діти шкільного віку мали можливість отримати освіту, а також дбали про професійну підготовку народних учителів. Разом з тим зусиль земств було недостатньо, а держава, уряд не забезпечили фінансової та соціальної підтримки для розвитку народної освіти.

До перспективних напрямів подальших наукових розробок відносимо вивчення організації виховної та позашкільної роботи народних учителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.М. Дровозюк. – Вінниця, 1997. – 196 с.
2. Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР (Историко-статистические очерки). – М.: Статистика, 1964. – 196 с.
3. Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
4. Гартвик А. Свод отзывов местных деятелей по вопросу об обязательном обучении // Русская школа. – 1896. – № 3. – С. 119-134.
5. Семенов Д. Несколько слов по вопросу о всеобщем начальном образовании в России // Русская школа. – 1895. – № 11. – С. 140-143.
6. Начальные училища ведомства Министерства народного просвещения в 1914 г. – Петроград Типо-литография М.П. Фроловой, 1916. – V- XVI+78+XII с.
7. Сахаров Ив. Ненормальное состояние современной церковно-народной школы и попытка учащихся раскрепоститься. – М., 1906. – 58 с.
8. Ососков А.В. Вопросы истории начального образования в России (II пол. XIX – нач. XX вв.). Учебн. пособие. Часть первая. – М., 1974. – 170 с.
9. Лотоцкий А. Народное образование на украинском юге. – Без т.л. – С. 252-268.
10. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э. Днепров, С. Егорова, Ф. Паначина, Б. Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
11. Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов 19 века. – М.: Издательство "Полеза", 1912. – 224 с.
12. Антосюк О. Учительские семинарии // Русская школа. – 1913. – Т. 2. – № 7-8. – С. 123-132.
13. Феликсов Н. Что такое начальная народная школа? // Русская школа. – 1895. – №№ 5 и 6. – С. 188-205.
14. О программах в народных школах // Педагогический Листок. – 1911. – Книжка вторая. – С. 107-110.
15. Тихомиров Д. Накануне свободы просвещенной // Педагогический Листок. – 1905. – Книжка шестая. – С. 483- 492.
16. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За ред. С. Литвинова. – К.: Рад. шк., 1961. – 652 с.
17. Первый Всероссийский съезд по народному образованию // Народный учитель. – 1914. – № 7. – С. 5-7.
18. Тебиев Б. Правительственная политика в области образования и общественно-педагогическое движение в России конца XIX – начала XX века: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Москва, 1991. – 21 с.

Матеріал надійшов до редакції 09.01. 2008 р.

Столярчук Т.О. Введение всеобщего начального образования на Украине в начале XX века.

В статье осуществлен анализ состояния начального образования в начале XX века, представлены отношение государства к образованию простого народа, взгляды и мнения учителей, руководителей и деятелей народного образования, касающиеся цели начальной школы и введения всеобщего начального образования. Приведены статистические данные о грамотности населения некоторых губерний Российской империи и зарубежных стран, а также о количестве народных школ и учащихся начальной школы на Украине.

Stolyarchuk T.O. The Introduction of General Elementary Education in Ukraine at the beginning of the XX century.

The analysis of elementary education condition at the beginning of the 20th century has been given, the attitude of the government to the education of simple people, different view points and opinions of teachers, officials and educationalists as to the learning objective and the introduction of general elementary education have been presented in the article. The statistic data concerning literacy of the inhabitants of some Russia Empire hubernias and abroad, and number of elementary schools and pupils of primary schools in Ukraine are given in the article.